

ПСИХОЛОГІЧНІ КРИТЕРІЇ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Самостійний вибір професії здійснений під впливом аналізу власних внутрішніх можливостей, в тому числі і своїх здібностей, і співвіднесення їх з вимогами обраної професії, являє собою процес професійного самовизначення. Тобто, під професійним самовизначенням розуміють самопізнання та об'єктивну оцінку особою власних індивідуальних особливостей, зіставлення своїх професійно важливих якостей і можливостей з вимогами, необхідними для оволодіння конкретною професією. Психологія розглядає професійне самовизначення як найбільш значущий компонент професійного розвитку особистості, а також як критерій одного з етапів цього тривалого і складного процесу. Завершується він тільки тоді, коли у людини сформується позитивне відношення до себе як до суб'єкта професійної діяльності. Тому свідомий вибір професії слід вважати показником сформованості професійного самовизначення і переходу його у нову фазу свого розвитку.

Професійне самовизначення – складний, часом суперечливий процес, в основі якого лежить цілком виправдане прагнення молодої людини до самостійності, в той час як вона ще не в змозі обійтись без кваліфікованої допомоги школи, сім'ї. Особистість школяра у цьому процесі виступає як поєднання найрізноманітніших протиріч. Це, перш за все, протиріччя між професійними прагненнями молоді, в яких переважає соціальна орієнтація на престижні професії і потребами держави в спеціалістах таких професій. Це і протиріччя між бажанням продовжувати освіту після закінчення школи, і зниженням інтересу до навчання, що останнім часом все більше поширюється у значної частини школярів. В особистому плані можна назвати протиріччя між професійними намірами молоді і можливостями їх реалізації, між професійними намірами і даними своєї особистості, зокрема здібностями між прагненням молоді до самостійності і відсутністю уміння обґрунтовано прийняти рішення у виборі професії.

У дослідженнях процесу професійного самовизначення людини підкреслювалась необхідність вивчення її особистісних передумов [12; 19; 20]. Найменш вивченими у цій проблемі є питання про особистісні (характерологічні) умови професійного самовизначення людини в конкретних сферах професійної діяльності [11; 20]. При такому підході психологічними критеріями професійного самовизначення можуть бути особливості характеру і темпераменту, що входять у внутрішньоіндивідуальну підсистему в структурі особистості [13], котрі зумовлюють утворення професійних намірів, інтересів, схильностей професійного вибору і т.д.

Професійний розвиток людини як компонент її загальноособистісного розвитку [8; 19] можна аналізувати в різних аспектах: соціально-психологічному, психолого-педагогічному, медико-психологічному [14; 15]. Професійне самовизначення також може вивчатися в цих аспектах. Різні утруднення в професійному самовизначенні молоді можна диференціювати за декількома напрямками. У нашому дослідженні ми розглядаємо: неузгодженість професійних намірів з інтересами і схильностями; несформованість професійних намірів; відсутність виражених інтересів і схильностей до відповідних сфер професійної діяльності. Можна припускати, що перераховані утруднення пов'язані з динамікою найважливіших показників професійного самовизначення.

На стадії формування професійних намірів, де через несформованість операційних компонентів професійної діяльності ще не можна говорити про психологічне входження в працю повною мірою (за Є.О. Клімовим), рівень професійного самовизначення характеризується специфічними психологічними показниками. Ми виділяємо наступні дихотомічні показники: сформованість-несформованість професійних намірів; виразність-невиразність інтересів і схильностей до відповідної сфери професійної діяльності; узгодженість-неузгодженість професійних намірів з інтересами і схильностями.

На стадії трудового навчання ми виділяємо такі показники, як виразність-невиразність інтересів і схильностей до обраної сфери професійної діяльності, задоволеність-незадоволеність професійним вибором, вибір визначеної сфери професійної діяльності-ухиляння від трудового навчання.

Ці показники характеризують типові риси професійного самовизначення як відношення. Вони є не тільки суттєвими, але й найбільш використовуваними і легко обумовленими в процесі психолого-педагогічної практики і професійної консультації.

Утворення стійких професійних інтересів, намірів і т.п. (самовизначення), що піддаються зовнішньому спостереженню, може обумовлюватися різними внутрішніми факторами – особливостями характеру, наявного в молодій людини досвіду тощо [8; 18]. Розвитку певних сторін характеру, а також безпосередньо самому акту вибору однієї з професій можуть перешкоджати чи сприяти особливості темпераменту. Ці особливості також можуть відігравати відповідну роль у професійному самовизначенні людини [9; 10; 16].

Таким чином, є підстави припускати, що професійне самовизначення може залежати від особливостей темпераменту і характеру.

При вивченні цих особливостей у зв'язку з професійним самовизначенням ми розглянули питання про їхню діагностику [2; 4; 7]. У своєму дослідженні діагностику індивідуально-психологічних особливостей, що обумовлюють професійне самовизначення, ми розуміємо двояко: як психопрогностику і як класифікацію (диференціацію). У зв'язку з цим ми розглядаємо психологічні прогностичні критерії професійного самовизначення, а також диференціюючі критерії. Прогностичні критерії в нашому дослідженні відносяться до прогнозу власне професійного самовизначення молоді – вибору визначеної сфери професійної діяльності і задоволеності цим вибором. Диференціюючі критерії відносяться до діагностики психологічних умов виникнення тих чи інших утруднень у професійному самовизначенні. Ці критерії можуть визначати психологічні умови виникнення виділених нами утруднень у професійному самовизначенні у соціально-психологічному, психолого-педагогічному і медико-психологічному аспектах.

У зв'язку з цим ми висунули гіпотезу про те, що прогностичними критеріями професійного самовизначення старшокласників, а також диференціюючими критеріями для діагностики психологічних умов виникнення в них деяких утруднень у професійному самовизначенні можуть служити комплекси особливостей темпераменту і характеру.

Для того, щоб виявити критерії прогнозу професійного самовизначення, ми обстежували групу молодих професіоналів (у віці 19-26 років) на стадії завершення професійного навчання в різних сферах професійної діяльності. У сфері “людина – техніка” це були водії транспортних засобів, у сфері “людина – людина” – вчителі, у сфері “людина – знакова система” – економісти, у сфері “людина – художній образ” – художники-модельєри і у сфері “людина – природа” – зоотехніки (всього 168 осіб).

Випробувані характеризувалися високим рівнем професійного самовизначення – у них були виражені професійні інтереси і схильності (за результатами диференціально-діагностичного опитувальника – ДДО), вони були задоволені обраною професійною діяльністю (виявлялося в процесі діагностичної бесіди). Особливості темпераменту і характеру діагностувалися за допомогою варіанта 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла [21].

Були отримані наступні результати.

Професіоналам у сфері “людина-техніка” властиві такі особливості, як деяка замкнутість, боязкість у спілкуванні – ці якості можуть бути суттєвими для зосередженої роботи з технічними об'єктами. Виявлена також ригідність поведінки, як певна утрудненість зміни суб'єктом наміченої програми діяльності, що припустимо при відносно одноманітному наборі виконуваних операцій. У даній сфері виявлена слабка виразність конкуруючого з інтересом до техніки, активно-пізнавального відношення до культурних аспектів життя, емоційна урівноваженість, відсутність напруженості; характерне прагнення до розмаїтості в

діяльності, енергійність – ці якості свідчать про активність суб'єкта в подоланні відомої одноманітності виконуваних їм операцій, навіть незважаючи на деяку власну ригідність.

У сфері “людина – людина”, навпаки, виражена потреба в спілкуванні, легкість встановлення контактів, чуйність, м'якість і дружелюбність; для цієї сфери значимо виражена повага до існуючих ustalених норм, правил поведінки, а також деякий консерватизм.

У сфері “людина – художній образ”, так само як і в сфері “людина – техніка”, значимі замкнутість, ригідність поведінки, що може сприяти зосередженій роботі художника. Має місце деякий аутизм, цінуються продукти уяви; присутня естетична чутливість. Поряд з цими якостями значима тенденція до підвищеної самооцінки, честолюбство, прагнення домінувати, самодостатність. Також виражені емоційна нестабільність, низький вольовий контроль поведінки, внутрішня недисциплінованість; безпосередність і щирість у поведінці узгоджуються з деякою непрактичністю.

Результати, особливо у сфері “людина – людина”, багато в чому збігаються з наявним професіографічним матеріалом, отриманим у значній мірі на основі спостережень. У меншій мірі це стосується сфери “людина-техніка”, тому що такі якості, значимі для професіоналів цієї сфери, як боязкість у спілкуванні, що виникає, очевидно, від недостатнього розвитку відповідних навичок, ригідність поведінки, слабка виразність конкуруючого з інтересом до техніки активно-пізнавального відношення до культурних аспектів життя, раніше не висвітлювалися в літературі.

Сфера “людина – художній образ” характеризується високою престижністю. Щодо цієї сфери в літературі маються дані про важливість естетичної чутливості, про необхідність гарної уяви (інші дані стосуються спеціальних здібностей, вмінь і т.п.). Наявність таких психологічних якостей, як честолюбство, прагнення домінувати, емоційна нестабільність і інші, може пояснюватися гострою конкуренцією в процесі професійного навчання. У той час як, наприклад, для сфери “людина-техніка”, найбільш простий з погляду “попадання” у цю сферу, навпроти, характерні емоційна урівноваженість і низька напруженість.

Професіонали сфери “людина – знакова система” характеризуються відповідальністю, сумлінністю. У цій групі значимі деякі показники інтелекту: гарна навченість, здатність до абстрагування. Такі якості, як відповідальність і здатність до абстрагування, є важливими для проведення фінансових розрахунків, оцінки реальної вартості продукту на великому виробництві тощо. У літературі наявні дані, що фактично збігаються з нашими результатами [3].

У сфері “людина – природа” значимими виявилися низька тривожність, лагідність, соціальна обов'язковість. Ці дані важко інтерпретувати як специфічні для професіоналів даної сфери. Дослідження з цього питання зводяться в основному до опису кола обов'язків працівників і необхідних для роботи знань. Результати, отримані в нашому дослідженні, можуть бути пов'язані з тією обставиною, що всі обстежені фактично є сільськими жителями, і можна припустити, що такі особливості, як низька тривожність, лагідність, пов'язані з меншою напруженістю життя у сільській місцевості.

Отримані результати показують, що високий рівень професійного самовизначення в різних сферах діяльності людини на стадії завершеного професійного навчання може обумовлюватися конкретними комплексами особливостей темпераменту і характеру. Ми думали, що якщо ці комплекси виявляються у старшокласників на стадії формування професійних намірів, то їх можна розглядати як умови розвитку високого рівня професійного самовизначення на стадії професійного навчання.

Для перевірки цього припущення за методикою Р. Кеттелла були обстежені 230 учнів VIII-IX класів шкіл м. Херсона. Ми простежили професійні долі 115 учнів через 2,5 роки після проведення обстеження; рівень їхнього професійного самовизначення визначався за двома показниками: 1) вибір конкретної сфери професійної діяльності; 2) задоволеність цим вибором. Надалі зроблений учнями вибір професії залишався незмінним у рамках обраної сфери протягом не менше одного року.

У процедурі прогнозу професійного самовизначення учнів ми використовували один із методів математичної теорії розпізнавання образів з обробкою на ЕОМ-алгоритм обчислення оцінок (АОО), що є, на наш погляд, більш адекватним для застосування в психодіагностиці порівняно зі статистичним підходом.

За допомогою цього методу отримані наступні результати відповідності ЕОМ-прогнозу з фактичним вибором сфери професійної діяльності через 2,5 роки після діагностики (табл. 1).

Таблиця 1.

Відповідність ЕОМ-прогнозу з фактичним вибором сфери професійної діяльності (%)

Професійна область	Правильний прогноз	Не правильний прогноз	Відмова від розпізнавання
Людина – техніка	91	4	5
Людина – людина	88	7	5
Людина – художній образ	94	3	3
Людина – природа	81	19	0
Людина – знакова система	79	19	2

За допомогою АОО було також встановлено:

1. Найбільш тісний зв'язок між вибором сфери професійної діяльності з галузевий “людина – художній образ”, “людина-техніка”, “людина – людина” і комплексами особливостей темпераменту і характеру, виявленими за методикою Р. Кеттелла у молодих професіоналів. У меншому ступені зв'язок виявляється для галузей “людина – природа” і “людина – знакова система”. Це пояснюється, очевидно, відносною неоднорідністю якостей професіоналів, що навчаються у відповідних навчальних закладах на економічних спеціальностях і спеціальності “зоотехніка”.

2. Дослідження чутливості методики Р. Кеттелла показало, що вона досить висока, так “як навіть невеликі відмінності в шкальних значеннях (2-3 “ненормованих” бали) значимі з погляду приналежності опантанта (тобто того, хто вибирає професію, термін Є. А. Клімова) до тієї чи іншої професійної групи.

3. Перевірка репрезентативності вибірок молодих професіоналів дала гарні результати у відношенні сфер “людина – техніка”, “людина – художній образ”, “людина-людина”.

У випадках правильного ЕОМ-прогнозу задоволеність вибором сфери професійної діяльності спостерігалася у 86% учнів.

Крім того, нами був складений прогноз фактичного вибору сфери професійної діяльності і задоволеності цим вибором без використання ЕОМ, на основі комплексів особливостей темпераменту і характеру, виявлених за методикою Р. Кеттелла. Строго говорячи, як показують дослідження [1, 15], для складання професійних прогнозів використовується методика повинна бути стандартизована на даній професійній групі. Хоча така процедура і не була нами пророблена, проте в педагогічній практиці можливий облік виявлених цією методикою професійно значимих особливостей [18]. Наш прогноз складався, виходячи із середніх значень факторів, значимих для професіоналів з різних сфер діяльності, результатів обстеження опантанта і даних про чутливість методики, отриманих на ЕОМ. Збіг прогнозу з фактичними виборами школярами сфер професійної діяльності таке: “людина – техніка” – 90 %, “людина – людина” – 75 %, “людина – художній образ” – 80 % (прогноз здійснювався тільки в цих сферах, тому що в них встановлено найбільш тісний зв'язок між комплексами особливостей темпераменту і характеру з вибором учнями сфери професійної

діяльності). Прогноз вважався правильним, якщо профконсультант указував сферу, яку згодом вибирав учень. Задоволені своїм вибором були 81 % школярів.

Таким чином, на даному етапі досліджень підтверджене наше припущення про існування комплексів особливостей темпераменту і характеру, що можуть бути допоміжними прогностичними критеріями професійного самовизначення старшокласників середніх загальноосвітніх шкіл.

На підставі отриманих критеріїв здійснювався задовільний прогноз для різних професій з відповідних сфер (музикант, автослюсар, медик і ін.). Це свідчить про відому однорідність психологічних якостей професій кожної сфери й обґрунтованості поділу професій за предметами праці, принаймні, у сферах “людина-людина”, “людина – техніка” і “людина – художній образ”.

На наступному етапі дослідження ми виявляли комплекси особливостей темпераменту і характеру, що можуть служити диференціюючими критеріями для діагностики умов виникнення деяких утруднень у професійному самовизначенні молоді. Для цього ми додатково відібрали 130 старшокласників, які мають виражені інтереси і схильності до тієї чи іншої сфери професійної діяльності (за результатами ДДО). Особливості темпераменту і характеру діагностувались за допомогою опитувальника Р. Кеттелла.

Старшокласникам, що виявляють інтерес чи схильність до сфери “людина-людина” (25 % учнів), виявилася властивою потреба в спілкуванні, чуйність, прагнення до спільної діяльності, доброзичливість; при цьому в них виявлена деяка тривожність, напруженість у спілкуванні. Інтерес до даної сфери, таким чином, обумовлюється наявністю мотивів спілкування і, імовірно, мотивуючим впливом тривожності.

Для учнів з інтересами до сфери “людина – техніка” (19 %) була характерна замкнутість, самодостатність, ригідність поведінки, слабка виразність активно-пізнавального відношення до культурних аспектів життя, радикалізм, схильність до аналізу явищ. Очевидно, ці якості не суперечать розвитку технічних інтересів, однак набагато менш сумісні з діяльністю в сфері “людина – людина” (менш виражена потреба в спілкуванні і ін.) і в сфері “людина-художній образ” (скептичне відношення до культурних аспектів життя).

Інтерес учнів до сфери “людина – художній образ” (25 % учнів) виявився в нашому дослідженні пов’язаний з потребою в спілкуванні, м’якістю, емоційною урівноваженістю; тут значима енергійність, прагнення до розмаїтості в діяльності. Потреба в спілкуванні в цих учнів обумовлювала відповідну складність у диференціюванні впливів по формуванню інтересів, тому що мотиви спілкування суттєві для розвитку інтересу і діяльності в сфері “людина – людина” і незначимі, за нашими даними, для діяльності в сфері “людина – художній образ”. Очевидно, інтереси до даної сфери в настільки значного числа учнів формуються за рахунок мотивів спілкування, причому ці інтереси, як показує практика, далеко не завжди адекватні їхнім реальним можливостям.

Для учнів, що мають інтерес до сфери “людина – знакова система” (22 %), були характерні замкнутість, аутизм, ригідність поведінки; у них також мала місце слабка виразність активно-пізнавального відношення до культурних аспектів життя поряд з естетичною чутливістю, що свідчить про деякий, особистісний дискордантності. Для педагогічної практики становить інтерес наявність у цій сфері якостей (в учнів), значимих для професіоналів зі сфери “людина – художній образ” (замкнутість, аутизм, естетична чутливість).

У школярів з інтересами до сфери “людина – природа” (9 %) виявилися значимі м’якість (жалісливість), емоційна врівноваженість. Інтерес до цієї сфери у міських школярів формується в основному не в процесі практично-діяльного відношення до природи, а у фрагментарних відносинах із тваринами і рослинами, дома, у школі і т.д. М’якість, жалісливість, вразливість, внутрішній спокій, очевидно, відповідають романтичному відношенню до природи, не апробованому в реальному житті.

Виявлення зв’язку професійних інтересів з іншими особистісними особливостями [18] має визначену новизну, тому що цей факт ставився під сумнів у вітчизняних і закордонних

дослідженнях [8]. Відсутність в учнів виражених інтересів і схильностей до визначених сфер професійної діяльності може обумовлюватися відсутністю відповідних комплексів особливостей темпераменту і характеру.

Виявлено зв'язок визначених комплексів особливостей темпераменту і характеру з рівнем професійного самовизначення по показнику сформованості – несформованості професійних намірів. Учні з несформованими намірами (62 % загального числа) властива підвищена тривожність у сполученні з високою самооцінкою; їм властива орієнтація на спілкування і на соціальні досягнення як у безпосередньому спілкуванні, так і в більш широкому смислі. Сполучення високих соціальних домагань з необхідністю вироблення конкретного професійного наміру, мабуть, рідко може бути цілком задоволено (за винятком, наприклад, тих відносно рідких випадків, коли маються виражені спеціальні здібності до престижної області і т.п.). Цим, очевидно, і обумовлюються утруднення в конкретизації професійних намірів.

Описані вище комплекси особливостей темпераменту і характеру ми розглядаємо як допоміжні орієнтири чи диференціюючі критерії, спрямовані на виявлення психологічних умов виникнення різних утруднень у професійному самовизначенні. У даному випадку ці критерії відносяться до психолого-педагогічного аспекту самовизначення.

Для дослідження зв'язку погодженості–непогодженості професійних намірів з інтересами і схильностями і з комплексами особливостей темпераменту і характеру учні (70 чоловік) були розбиті на дві відповідні групи – за результатами ДДО і діагностичної бесіди. Особливості темпераменту і характеру вимірялися за допомогою опитувальника М.Я. Іванова і О.Є. Лічко [5], а також за допомогою опитувальника Р. Кеттелла. В учнів першої групи (84 % загального числа учнів) професійні наміри були погоджені з інтересами і схильностями, а в учнів другої групи – непогоджені (16 % загальної кількості учнів). В учнів другої групи виявлені егоїстичні тенденції, висока самооцінка і честолюбство; для них значима невротичність, тривожність, виразність лабільно-істероїдних рис чи наявність відповідної акцентуації характеру. Властива цьому типу демонстративність і потреба в залежності, завищена самооцінка можуть спотворювати уявлення підлітків про свої можливості, схильності і т.п. і обумовлювати менш адекватне індивідуальним особливостям формування професійних намірів. Високе честолюбство і такий мотивуючий фактор, як тривожність, можуть, у свою чергу, забезпечити свідому постановку більш престижних, хоча і менш відповідних власним інтересам і схильностям, цілей.

Виділений комплекс особливостей темпераменту і характеру ми розглядаємо як допоміжний диференціюючий критерій, для діагностики психологічних умов виникнення відповідного утруднення в медико-психологічному аспекті професійного самовизначення, тому що отримані дані свідчать про невротизацію і виразність деяких патохарактерологічних рис [5]. Цей результат може мати значення як для корекції професійного самовизначення, так і для психопрофілактики [14, 17].

Підводячи підсумок проведеному дослідженню, слід зазначити, що комплекси особливостей темпераменту і характеру, виділені в дослідженні, є внутрішніми умовами розвитку професійного самовизначення молоді. Причому ці комплекси не можна розглядати як вичерпні психологічні критерії для диференціювання умов виникнення утруднень і прогнозу професійного самовизначення з метою психолого-педагогічної практики. Необхідно враховувати інтереси, цінності, особливості світогляду, міжособистісні відносини, здібності і ін.

Апробування адаптованого і модифікованого варіанту методики 16 факторів Р. Кеттелла і використання в процедурі прогнозу методу математичної теорії розпізнавання образів – алгоритму обчислення оцінок (АОО) на ЕОМ – показали високу прогностичність цієї методики в професійних сферах “людина-техніка”, “людина-людина”, “людина-художній образ” і можливість застосування її як допоміжного засобу для психодіагностики з метою профконсультації. У дослідженні за допомогою АОО також отримані результати, що

свідчать про психологічну обґрунтованість виділення сфер “людина-людина”, “людина-художній образ” і “людина-техніка” за предметом праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодров В. А., Лукьянова Н. Ф. Личностные особенности пилотов и профессиональная эффективность // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2. № 2.
2. Борисова Е. М. Диагностирование специальных способностей и профессиональных достижений // Психологическая диагностика: проблемы и исследования. – М., 1981.
3. Гвоздецкая Г. Т. К психологической характеристике профессий типа “человек-знаковая система” // Научные труды ВНИИ профтехобразования. – Л., 1979.
4. Забродин Ю. М. Проблемы разработки практической психологии (о научных основах психологической службы) // Психологический журнал. – 1980. – Т. 1. № 2.
5. Иванов Н. Я, Личко А. Е. Усовершенствованный метод патохарактерологического исследования подростков. – Л., 1983.
6. Климов Е.А. Человек и профессия. – Л., 1980.
7. Коссов Б. Б. Актуальные проблемы и перспективы развития психодиагностики // Психологический журнал. – 1985. – Т. 6. № 4.
8. Крягжде С. П. Психология формирования профессиональных интересов. – Вильнюс, 1981.
9. Левитов Н. Д. Психология характера. – М., 1969.
10. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. – М., 1986.
11. Орлов А. Б. Изучение психологических предпосылок развития склонностей к профессионально-трудовой деятельности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1978.
12. Осницкий А. К. Саморегуляция деятельности школьника и формирования личности. – М., 1986.
13. Петровский А. В. Личность / Общая психология. – М., 1986.
14. Рожанец Р. В. Психологические аспекты профессиональной ориентации // Методические и теоретические вопросы трудового обучения, воспитания и профессиональной ориентации школьников. – М., 1980.
15. Рожанец Р. В. и др. Некоторые подходы к изучению проблемы профессиональной ориентации молодежи // Проблема формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности. – М., 1981.
16. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии. – М., 1982.
17. Сухарев А. В. Психологическая коррекция профессиональных намерений подростков в процессе профессиональной консультации // Гигиена и санитария. – 1985. – № 1.
18. Сухарев А. В. Психологические критерии профессионального самоопределения: Дис. ... канд. психол. наук. – М., 1987.
19. Чебышева В. В. Психология трудового обучения. – М., 1969.
20. Шавир П. А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности. – М., 1981.
21. Cattell R. B, Eber H. W, Tatsuaka M. M. Handbook for the 16 PF Questionnaire. Champaign, 1970.